

УДК 82.09: 821.162.1 + 821.162.2

Олеся Бондарчук

Житомирський державний університет
імені Івана Франка

МЕМУАРИ ТАДЕУША БОБРОВСЬКОГО В СПРИЙМАННІ ІВАНА ФРАНКА

Дослідження присвячене огляду критичних та аналітичних думок українського критика І. Франка, в яких містяться судження про творчість польського мемуариста Т. Бобровського. Зосереджено увагу на оцінці літературознавця постаті самого автора, його творчої манери та проблематики. Розглянуто також аналіз І. Франка творчості Т. Бобровського в літературно-критичній думці сучасників.

Ключові слова: І. Франко, Т. Бобровський, мемуари, реценція, «Мемуари мого життя», літературно-критична думка.

Olesia Bondarczuk. Pamiętnik Tadeusza Bobrowskiego w recepcji Iwana Franki.. Artykuł poświęcony jest przeglądowi krytycznych i analitycznych opinii ukraińskiego krytyka I. Franki, w którym mieszczą się badania o twórczości polskiego pamiętnikarza T. Bobrowskiego. Skupiono uwagę na ocenie literaturoznawcy postaci samego autora, jego twórczej manieri i problematyki. Rozpatrzona też analiza I. Franki twórczości T. Bobrowskiego w współczesnej myśli literacko-krytycznej.

Słowa kluczowe: Iwan Franko, T. Bobrowski, pamiętniki, recepcja, «Pamiętnik mojego życia», myśl literacko-krytyczna.

Olesia Bondarchuk. Memoirs of Tadeush Bobrovskiyi in the methodology of Ivan Franko. The research is dedicated to critical and analytical thoughts of Ukrainian writer I. Frankie about T. Bobrowski's oeuvre. The attention is paid to Franko's opinions about the personality of the author, his artistic style and problematic. Franko's analysis of the oeuvre of T. Bobrowski in the critical thought of his contemporaries is researched too.

Key words: I. Franko, T. Bobrowski, memoirs, reception, «Memoirs of my life», critical thought.

«Маса матеріалу, що міг би причинитися до вияснення малюнка, лежить досі розкидана по старих, мало кому доступних друках, альманахах, часописах або спочиває у рукописах, у сімейних архівах, споминах, кореспонденціях та урядових записах. Не швидко все те буде визискане і подане до широкого вжитку, та проте майже кожний рік приносить нові причинки, дотикає по промінцеві світла, відкриває жерела, цінні не лиш для історика доживаючої свого віку української Польщі, але не менш й для історика відроджуючої України» [3, с. 192].

Ці слова стали пророчими, адже на переломі ХХ–ХХІ ст. відомий дослідник Волині-Житомирщини професор Володимир Єршов підніме цілий пласт знаних лише вузькому колі імен та відкриє літературне, культурне та історичне багатство нашого краю заново. Говорячи сьогодні про Міхала Грабовського, Генріха Жевуського, Кароля Качковського, Аполлона Наленч Коженьовського, Євстрахія Івановського, Юзефа Крашевського, Густава Олізара, Єву Фелінську та багатьох інших не менш значимих персон, ми не можемо не звернутися до літературознав-

чих розвідок цього науковця. Одним із забутих імен, яке віднайшов та підняв на літературний огляд науковець — постать Тадеуша Бобровського.

Т. Бобровський — суспільний діяч XIX ст., який не отримав визнання серед співвітчизників через свої стримані політичні погляди, але знаний і шанований з огляду високої освіченості та інтелекту. Найбільш знаним залишається, на жаль, через родову належність, адже його брат Стефан Бобровський — активний діяч за незалежність Польщі, швагро А. Н. Коженювський — письменник та борець за свободу, племінник Джозеф Конрад — відомий письменник-мариніст, знаний на весь світ. Пік досліджуваності самого Тадеуша припадає на вихід у світ його дітища, праці всього життя, а саме «Мемуари мого життя» в 2-х томах. У 1900 р. твір дістав досить тривіальну назву «Мемуари» («Pamiętniki»; Lwów, 1900), однак Стефан Кеневич при перевиданні твору повертає авторську назву творчому доробку Т. Бобровського «Мемуари мого життя» («Pamiętnik mojego życia»; Warszawa, 1979).

Мемуари Т. Бобровського вперше надрукувалися вже після смерті автора, що було його заповітом, адже у творі персонажами виступають реальні особи яким мемуарист дає власну, дещо іронічно-саркастичну оцінку, що в свою чергу зачіпало почуття перших, або їх близьких родичів. Юзеф Дунін-Карвицький «З моїх спогадів» [6], Францішек Равіта-Гавронський «Тадеуш Бобровський і його мемуари» [8], Євстахій Неленіуш [Є. Івановський] «Листки принесені вихром до Кракова з України» [9], Ростислав Маршицький «Протест з приводу мемуарів Т. Бобровського» [10] — це лише короткий список відгуків та рецензій на творчість мемуариста. Пройти мимо такого скандального літературного явища не міг велетень української критика Іван Франко. У 1902 році в «Записках наукового товариства ім. Шевченка» (Кн. 1, с. 1–41) в розділі наукової хроніки з'явилася літературознавча розвідка І. Франка «Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в.» в якій науковець розглядає мемуари Т. Бобровського та П. Хмельовського під назвою «Лібералізм та обскурантизм в Литві та Русі» («Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi»; Warszawa, 1898). Обидві праці досить відмінні, проте торкаються однієї теми — українсько-польського суспільства XIX ст. та є хронологічним доповненням одна одної. І. Франко зазначає, що в цих двох книжках висвітлені важливі суспільні події, які дадуть змогу скласти чи доповнити поняття дійсності українсько-польської громади з погляду історика українського національного відродження [3, с. 193].

«Мемуари...» Т. Бобровського «наробили були по своїм виході в світ немало шелесту серед польської шляхти <...>. Та швидко курява уляглася, холодніше обдумування фактів, наведених у споминах, показало, що вони зовсім не такі скандальні, хоч не раз і досить прикрі для самолюб'я сеї-тої одиниці. Та й само обдумування політичних поглядів і осудів, висловлених у “Споминах”, довело гарячих критиків до думки, що можна не в однім не годитися з ними, але годі відмовити авторові щирості й одвертості, годі назвати його легкодухом, а в многих випадках треба признати йому рацію [3, с. 194]».

Так, у 1914 році Ф. Равіта-Гавронський друкує твір на честь великого діяча січневого повстання Стефана Бобровського («Stefan Bobrowski i dyktatura Langiewicza w roku 1863»; Warszawa, 1914) в якому спирається на мемуари брата повстанця

Тадеуша Бобровського як на компетентну думку, зазначаючи їх як авторитетне джерело. Якщо у 1901 р. історик негативно ставився до тадеушівської політичної «нейтральності», то кілька років потому обережно називає її особливим видом «тверезості». Мемуарист виступає як «людина розумна, освічена, правдива, але заражена хворобою — петербурзькою тверезістю» [7, с. 7].

У цьому ж році виходить історичний шкіц Міхала Ролле про А. Н. Коженювського («In illo tempore...»; Brody — Lwów, 1914). Характеристика мемуариста в цьому творі багато в чому суголосна оцінці, яку написав Ф. Равіта-Гавронський: «Людина твереза, розумна і серйозна, небагато що має спільного з нездійсненими поетичними мріями, є автором як цікавих, так і водночас злостивих мемуарів, які до сьогодні викликають справжню бурю у сімей, зачеплених його вістрям ідей» [11, с. 30].

І. Франко також не раз у своїх дослідженнях спирається на скандального мемуариста. Так у розвідці про історію видання у 1858 році «Граматки» Пантелеймона Куліша критик подає опис шляхетського маршалка Київської губернії посилаючись на мемуариста [2, с. 214–215]. Без «Мемуарів...» не обійшлося дослідження Франком україномовної творчості Антіна Шашкевича, короля балагулів, адже саме Т. Бобровський в такій розлогій методі подає родословну Шашкевичів, їх родичів, сусідів, знайомих їх знайомих із низкою коротких саркастичних оповідок, новел, гавенд, анекдотів, дає власну характеристику цілої «плеяди» балагулів та поняття «балагульщини».

І. Франко, який не належав до польської спільноти, мав велику перевагу над літературними критиками, що так різко виступили проти творчості Т. Бобровського, адже міг тверезіше оцінити і літературну вартість твору, і постать самого автора, і правдивість фактів. Український літературознавець намагається розв'язати побоювання критиків щодо останнього критерію зазначаючи, що «В польській критиці («Kwartalnik Historyczny»¹) піднесено було сумнів, чи можна вірити тим споминам <...> Спомини Бобровського доторкають часів, занадто ще свіжих <...> про найбільшу часть фактів можна би повишукувати документи. Значить, нема страху, щоб Бобровський навіть при найліпшій охоті до брехні міг у тих споминах дуже здурити суспільство. Навпаки, зі споминів видно, що він чоловік дуже правдомовний та поміркований у своїх осудах» [3, с. 195].

Якщо у попередніх дослідженнях І. Франко використовував творчість мемуариста для підтвердження власної думки, то у самій праці «Нові причинки...» критик проводить ґрунтовне та систематичне дослідження «Мемуарів мого життя» як літературного твору. На початку своєї розвідки І. Франко аргументує вибір такого об'єкту дослідження, далі окреслює загальні настрої оточення викликане скандальним аспектом «Мемуарів...» Т. Бобровського. Критик відразу зазначає, що «з огляду на мову, стиль, спосіб оповідання і загалом літературну форму спомини Бобровського не можна вважати дуже цінним набутком польської літератури» [3, с. 193], проте вони є цінним та авторитетним джерелом реальності буття польської шляхти Волині та Поділля ХІХ ст. Критик характеризує мемуариста як автора який, «говорить сам від себе стилем судового протоколу»

¹ Очевидно, йдеться про анонімну рецензію В. Пшиборовського.

[3, с. 194] і лише зрідка «наводить сценки з дійсності з зеренцем драматизму» [3, с. 194]. Також І. Франко стверджує, що в мемуариста відсутнє якесь артистичне групування, уклад матеріалу та поділ між світлом і тінню, і хоч твір розділений на розділи відповідно до літ автора перед читачами постає лише оптична ілюзія, адже сам автор мало говорить про себе. За словами І. Франка, в кожному розділі автор перебирає цілу купу знайомих, сусідів, товаришів з якими колись стикався, і про кожного оповідає все що знає, його пригоди, характер, домашнє життя. «Минає якийсь час, автор перейде в нове оточення, а оповідання дійде до нового розділу, і знов починається огляд сього нового оточення з усіма деталями тим самим ланцюговим методом» [3, с. 195]. Роблячи узагальнення творчого методу мемуариста, І. Франко зауважує, що в лабіринті тих імен можна легко заплутатися і висловлює своє незадоволення тим, що «видавець, загалом не дуже старанний, при веденні коректи не додав покажчика імен власних, без чого читач формально губиться в непрохідних хащах» [3, с. 240–241]. Цікавий факт, що С. Кеневич у 1979 році при перевиданні мемуарів Т. Бобровського виконує побажання критика, хоч не має точних відомостей про те, чи Кеневич був знайомий із рецепцією українського критика.

Для І. Франка, патріота свого народу, важким для розуміння була невизначеність поляка, який обертаючись в такому національно виразному родинному колі, не міг чітко розмежувати що є добром, а що злом для народу. І хоча критик намагається об'єктивно оцінити творчість поляка-мемуариста, але не може досягнути способу мислення людини, яка не має чіткої політичної позиції щодо влади, яка так жорстоко повелася не лише з його родиною, але з усією нацією. Врешті дещо скептично докидає «автор небагато говорить про себе, та й, правду кажучи, окрім одної доби знесення кріпацтва, не багато що має сказати» [3, с. 194]. На підставі «Мемуарів...» І. Франко виводить загальний образ типового польського шляхтича, який, як і сам автор, не дуже живо відчував «національне нещастя», а жив собі, господарював і навіть не цурався службової урядової служби.

Як зазначає В. Єршов, у «мемуарах Т. Бобровського майже відсутні самодостатній пейзаж, портрет, інтер'єр, екстер'єр, костюм, іншими словами, — описовість, що так приваблювала мемуаристів соціально-побутового напрямку» [1, с. 403]. Для мемуариста рідний край — це передусім його оточення, саме тому перед нами постає ціла низка постатей та їх характеристика. Т. Бобровський сакральнo ставить до родинного оточення, представники польського народу зображені переважно з позитивної сторони, вчителі-росіяни представлені з повагою. Їх опис межує «між прагненням об'єктивної нарації і фактичною суб'єктивністю, яку автор не тільки не приховує, а навпаки, ніби виставляє на огляд і хизується нею» [1, с. 396]. І. Франко, даючи характеристику такому нагромадженню персонажів, додає, що «Бобровський на протязі двох томів своїх споминів, де подано характеристики многих соток людей, в значній, коли не переважній часті людей нікчемних, безхарактерних та негідних спомину, не згадує ані разу хоч би про одного якогось селянина <...> нікого з тих людей, які дбали про його вигоду, із якими стикався день у день <...> В його споминах ті люди попросту не існували, бо вони "не належали до товариства"» [3, с. 228]. Так само,

за словами критика, Т. Бобровський не надає гідну характеристику українцям, більше того, говорить про свою нелюбов до них відкрито. За словами мемуариста після першої невдалої зустрічі з дітьми-українцями в Києві, він зовсім не міг їм симпатизувати. Хоч і додає, що «заради справедливості ватро сказати, що ті вади малоросійського характеру виробилися, нажаль, під впливом стану, якого зазнали спочатку від рук Польщі, а потім Росії» [4, с. 212]. Але ці виправдання не змогли заспокоїти ображені почуття українця І. Франка, який зазначає, що «у тій характеристиці більше говорить “шкіра”, інстинктивне почуття племінної різниці та вплив тої відмалку впоєної кастовості, на яку Бобровський нарікає в іншим місці, ніж тверезий розум» [3, с. 217].

Український критик зауважує, що свої мемуари Т. Бобровський розпочинає з 1833 р., коли автор мав лише 4 роки і тому «характеристика часів зараз по революції, яку він дає в т. I, 29–30, виробилася у нього геть пізніше, була здобутком ширших досвідів і думання, хоча, без сумніву, на дні її лежали деякі давніші враження» [3, с. 202]. Зрештою, піднімаючи питання феноменальної пам'яті мемуариста, І. Франко погоджується зі знавцем шляхетського життя Правобережжя Володимиром Спасовичем, який стверджував, що хоч Т. Бобровський і вів щоденник протягом життя, але мав таку пам'ять, що фіксувала події переносючи їх через десятиліття і здатну відтворити без крихти фальшу. «Була то пам'ять не вражень, а опрацьована в думці система витягів із свіжих вражень» [4, с. 38]. Літературознавець припускає, що у тому щоденнику «багато осіб і фактів змальовано було яркіше, ніж у «Споминах, які писалися у 80-х роках, отже, зовсім не холодно» [3, с. 195]. І можливо, якби мемуарист вмістив би у зміст «Мемуарів...» свої свіжо пережиті спогади, а не рафіновані тверезим розумом старої і досвідченої людини витяги, то перед реципієнтами виник би більш драматичний, цікавий та літературно-вартісний твір.

Розглядаючи національну трагедію польського народу, І. Франко зауважує, що основною причиною «байдужості» шляхти стала малоосвіченість. «Людей з вищою освітою в краю можна було почислити на пальцях; такі, що кінчили Віленський університет, у пам'яті Бобровського ясніють, як зорі першої величини, такі, що кінчили Кременецький ліцей або хоч “отерлися о нього”, мають славу освічених людей» [3, с. 206]. Мемуарист подає доволі розлогу характеристику навчальних закладів, в яких навчався, а саме: Житомирській чоловічій та Першій київській гімназіях, Київського та Петербурзького університетів. За словами літературознавця, мемуарист не приділив належної уваги цій проблемі, не «визначив факту скасування Кременецького ліцею, ані замкнення Віленського університету, конфіскації бібліотек та архівів» [3, с. 209]. Лише констатує, що польська шляхта, не довіряючи школам з новими уставами, не віддавала дітей до науки, що погіршило освітню ситуацію в краю. Також, за словами українського критика, мемуарист не приділив гідної уваги явищу росіянізації («обрусенія»). І. Франко зазначає, що автор скандальних мемуарів наводить лише кілька прикладів, які не відображають суті цілої проблеми краю.

У kwestії освіти у мемуарах виникає узагальнений образ жінки, яка відрізняється від портретів змальованих іншими польськими публіцистами. Хоч Т. Бо-

бровський і визнає, що саме жінки взяли в свої руки домашнє виховання і проводили його як уміли, проте зазначає, що в силу своєї неосвіченості не могли надати належної освіти, а їхньому вихованню бракувало твердості, витривалості та волі, що в свою чергу призводило до егоїзму та дармоїдства. Саме їхнє жіноче виховання мемуарист вважає однією з причин занепаду не лише цілого покоління, але й усього польського суспільства в цілому. І. Франко називає останнє твердження мемуариста «осудом тверезого реаліста» і зазначає, що автор «подає в своїх споминах масу прикладів молодих людей, яких виховання і всю долю звихнули матері чи то надмірною поблажливістю, роздуванням їх пихи та амбіції, чи в кінці спекуляцією при женячці та замужжю» [3, с. 212]. В оточенні практично не було осередків науки, в родинах шляхтичів книжки були рідкістю, за характеристикою мемуариста, київські виборні маршалки мали нікчемний вигляд, і І. Франко стверджує той факт, що старопольські порядки у ХІХ ст. уже відживали свого віку, то були останні хвили старих звичаїв.

Розглядаючи сплеск патріотизму під назвою «Коспірація Конарського» у «Мемуарах мого життя», критик зауважує, що праця цієї організації не була такою широко розповсюдженою, як намагався довести генерал-губернатор Дмитро Бібіков, а стала приводом до впровадження у життя краю російський порядків і законів. У час, коли польська громада була понівечена невдалою революцією 1831 року, а потім конспірацією Конарського, не говорячи вже про справи декабристів, що мала б зламати і понівечити суспільство, виникає своєрідне явище, широке знане дослідникам літератури та історії першої половини ХІХ ст. під назвою «балагульщина». І. Франко зазначає, що хоч «Бобровський загалом не кидає каменем на балагульщину. Вважаючи її повстання фактом зовсім натуральним і сплодженим даними історичними причинами» [3, с. 210], та все ж таки мемуарист говорить про це явище і про самих балагулів дещо зі зневагою, як про групу пияків і нероб, основним проявом яких були цинічні жарти, хоч і додає, що загалом ці люди не були повністю зіпсовані. Літературознавець, спираючись на автора, розглядає інший аспект балагульщини: «Для нас ота польсько-шляхецька балагульщина має спеціальне значення, якого не зазначає виразно Бобровський, хоч і дає принагідно деякі факти для його зрозуміння. Реакція проти польської церемоніальності, єзуїтської гіпокризії та французької чемності, яка звичайно не зовсім й свідомо проявлялася в балагульщині, зазначилася і в мові. Балагули залюбки говорили по-українськи, співали українських пісень або й самі укладали співанки, часто цинічні, українською мовою» [3, с. 210–211]. І, як ми зазначали вище, І. Франко присвятив ціле дослідження україномовній творчості короля балагулів А. Шашкевича де детальніше розглянуто це питання.

І. Франко намагався крізь призму індивідуального погляду на дійсність, через рефлексії одного польського шляхтича Т. Бобровського заглянути в «окремий світ, щільно замкнений сам у собі, відгороджених від інших» [3, с. 228] і відтворити неповторний світ, де злилися воедино старопольська шляхетність і виклики нового часу. І стверджує, що до таких творів, як «Мемуари мого життя» Т. Бобровського, літератор, історик та краєзнавець мусить раз у раз заглядати, щоб

віднаходити різні подробиці, вказівки та факти, відкидаючи будь-які суб'єктивно забарвлені свідощтва та в суровій об'єктивності віднайти потрібну істину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єршов В. Польська мемуаристична література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності / В. Єршов. — Житомир : Полісся, 2008. — 624 с.
2. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наук. думка, 1986. — Т. 29. Літературно-критичні праці (1893–1895). — 663 с.
3. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в. // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наук. думка, 1986. — Т. 47. Іст. праці. — С. 191–241.
4. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mego czasu / T. Bobrowski / opracował, wstępem i przypisami opatrzył St. Kieniewicz. — T. 1. — Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979. — 507 s.
5. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / T. Bobrowski / opracował, wstępem i przypisami opatrzył St. Kieniewicz. — T. 2. — Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979. — 677 s.
6. Dunin-Karwicki J. Z moich wspomnień / J. Dunin-Karwicki. — Warszawa : A. G. Dubowski, 1901. — 239 s.
7. Gawroński-Rawita F. Stefan Bobrowski i dyktatura Langiewicza w roku 1863 / F. Gawroński-Rawita. — Warszawa, 1914. — 55 s.
8. Gawroński-Rawita F. Tadeusz Bobrowski i jego pamiętniki / F. Gawroński-Rawita. — Lwów, 1901. — 53 s.
9. Heleniusz E. [E. Iwanowski]. Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione / E. Heleniusz. — T. 1. — Kraków, 1901. — S. 123–187.
10. Marszycki R. Protest z powodu pamiętników Tadeusza Bobrowskiego / R. Marszycki. — Lwów, 1901. — 13 s.
11. Rolle M. In illo tempore / M. Rolle. — Brody–Lwów, 1914. — 274 s.